

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

ד

יוסף דן

מרכז זלמן שזר ירושלים

תולדות תורת הסוד העברית

סדרה ראשונה: העת העתיקה

סדרה שנייה: ימי הביניים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך רביעי

תקופת הגאונים והמאות הי"א-הי"ב

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן שחר
עריכה לשונית: ישראל חוני
מרכזת הסדרה: מעין אבינרי-רבהון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן ארקדיה

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

ציור העטיפה: מתוך "חלונות ארדון", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
צלם: רן יעיש, גאמא עיצובים
עיצוב העטיפה: גאמא עיצובים, ירושלים

מסת"ב 978-965-227-258-4

מספר קטלוגי 185-581

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

התוכן

כרך רביעי

- 9 פתח דבר
- 11 פרק ראשון: תורת הסוד בתקופת הגאונים
א. תקופת ביניים 11 ב. כופרים ומורדים 15 ג. מקורות עלומים לראשיתה של הקראות 17 ד. עדותו של אגוברד מליון על אמונות היהודים 20 ה. ראשיתה של ההגות הפילוסופית 22
- 28 פרק שני: המשיחיות היהודית בראשית ימי הביניים
א. מאפייניה העיקריים של התופעה המשיחית 28 ב. שיבוץ כיבושי האסלאם באפוקליפסה המשיחית 32 ג. ישמעאל, אברהם והמשיח בפרקי דר' אליעזר 36 ד. אבו עיסא ויודגאן 38 ה. אבלי ציון 40 ו. התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב 44
- 49 פרק שלישי: מעשה בראשית לפי רב סעדיה גאון – פירוש ספר יצירה
א. רב סעדיה וספר יצירה בימי הביניים 49 ב. ספר יצירה ואברהם אבינו 52 ג. משנתו של ספר יצירה לפי רב סעדיה 54 ד. בקיעת הדבור באויר 58 ה. רצון האל, האימננציה וההתגלות 63
- פרק רביעי: תורת ההתגלות של רב סעדיה גאון ופולמוסו עם סלמון בן ירוחים
- 72 א. בעיית התיאורים המגשימים (האנתרופומורפיים) במחשבת ימי הביניים 72 ב. תורת הכבוד – הכוח העליון המתגלה 77 ג. ספר מלחמות השם לסלמון בן ירוחים ופולמוסו כנגד התלמוד 81 ד. הסאטירה על "שיעור קומה" 85 ה. שר של תורה 88 ו. תשובתו של רב סעדיה גאון – הכבוד העליון 91
- 100 פרק חמישי: משיחיות ואסכטולוגיה במשנתו של רב סעדיה גאון
א. מסורת וחידוש באסכטולוגיה בראשיתם של ימי הביניים 100 ב. תחיית המתים במשנת רב סעדיה 104 ג. הגאולה המשיחית והחזון האפוקליפטי 109 ד. העולם הבא – עולם הגמול הנצחי 115

- 121 פרק שישי: ביקורת והתרסה – אלפא ביתא דבן סירא
 א. הספר ומבנהו ואופיו הספרותי 121 ב. לילית והשד הגדול 126
 ג. האדמה, בריאת האדם והשדים 129 ד. המוות ואשליית הגאולה 132
 ה. שלא טעמו טעם מיתה 134 ו. הביקורת על מסורת חז"ל 138
- 143 פרק שביעי: תשובות רב האי גאון בתורת הסוד
 א. אופיין של התשובות 143 ב. הלגיטימיות של האזוטריקה – ספר
 שיעור קומה 145 ג. ארבעה שנכנסו לפרדס וספרי ההיכלות 149
 ד. התשובה בענייני הכשפים 154 ה. פעולתם של שמות קדושים 161
 ו. שאלת חלום, מגיד ומעשי פלא 173 ז. מעשה שדים ונבואה 177
 נספח: דיוני הגאונים במעשה שאול ובעלת האוב 186
- 196 פרק שמיני: שבתי דונולו, תורת העולם הקטן ופירושו לספר יצירה
 א. שבתי הרופא וספר חכמוני 196 ב. פירוש "נעשה אדם בצלמנו" –
 האדם עולם קטן 197 ג. פירוש ספר יצירה 208 ד. פירוש האותיות 214
 ה. גרמי השמים 216 ו. התלי 219
- 222 פרק תשיעי: סוד ומאגיה – מגילת אחימעץ
 א. החיבור ואופיו 222 ב. עולמם הרוחני של האבות הראשונים 223
 ג. ר' אהרן מבגדד 225 ד. חשבון המולד, מכשפות ושדים 231 ה. קפיצת
 הדרך ותחיית המת 235 ו. "ספר המרכבה" 238
- פרק עשירי: חיבורים מאגיים מתקופת הגאונים – ספר המלבוש, ספר הישר
 ותפילת רב המנונא סבא
 243 א. ספר המלבוש 244 ב. ספר הישר 249 ג. תפילת רב המנונא סבא 257
- 266 פרק אחד עשר: רובד הסוד ב"כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול
 א. שלמה אבן גבירול ותורת הסוד 266 ב. אבן גבירול וספר יצירה 268
 ג. "כתר מלכות" – שירה, שבח וסוד 272 ד. הנשמה והחכמה 285
- פרק שנים עשר: התעלות רוחנית ומיסטיקה בספר חובות הלבבות
 לרבנו בחיי אבן פקודה
 290 א. "חובות הלבבות" – פילוסופיה, מוסר, מיסטיקה 290 ב. חיובן של
 חובות הלבבות 292 ג. המקרא, ההלכה והמסורת 296 ד. הפרישות 301
 ה. התבוננות מיסטית? 307 ו. תכלית החיים הדתיים – אהבת אלהים 310

- פרק שלושה עשר: ההתגלות, פירוש ספר יצירה, הניסים והמאגיה
 315 במשנתו של ר' יהודה הלוי
- א. ההתגלות האלהית והנבואה 315 ב. מעשה בראשית – פירוש ספר יצירה לר' יהודה הלוי 321 ג. ההפכים ושורשם 326 ד. השם הקדוש, המלאכים והאצילות 332 ה. הנס במשנתו של ר' יהודה הלוי 337 ו. המשיחיות 340 ז. תאורגיה ותורת הסוד של ר' יהודה הלוי 341
- פרק ארבעה עשר: סודותיו של ספר יצירה – פירושו של ר' יהודה בן ברזילי הברצלוני
- א. ההקשר התרבותי והמגמה הרעיונית 347 ב. אופי החיבור ויחסו לסיפורי הבריאה המסורתיים 350 ג. פירוש ההתגלות והרחקת ההגשמה 357 ד. תורת הכבוד 361 ה. מדוע נכתב הפירוש? 365 ו. מעמדה של תורת הסוד, אברהם אבינו ודרך מסירתו של ספר יצירה 366 ז. עגל משולש 372
- פרק חמישה עשר: ר' אברהם בר חייא – חישוב הקץ, אפוקליפסה
 381 ופירוש מעשה בראשית
- א. ר' אברהם בר חייא וכתביו 381 ב. חישוב הקץ 384 ג. האפוקליפסה המשיחית בספר מגילת המגלה 393 ד. סוד מעשה בראשית בספר הגיון הנפש 397
- פרק שישה עשר: תורת הסוד בפירוש המקרא לר' אברהם אבן עזרא
- א. גילוי וכיסוי בכתבי ר' אברהם אבן עזרא 408 ב. תורת העולמות ומעשה מרכבה 410 ג. היש סוד במעשה בראשית? 415 ד. תורת ההתגלות בספר יסוד מורא 419
- קיצורים ביבליוגרפיים כלליים
- מפתחות

פתח דבר

תורת הסוד העברית בעת העתיקה עמדה בסימנו של המפגש בין היהדות המסורתית, זו שהתגבשה בתקופה הפרסית לאחר שיבת ציון, ובין עולם התרבות ההלניסטי. במשך כאלף שנה יצרו בעלי־הסוד היהודיים את משנותיהם בצילה של הצייליזציה היוונית והרומית, והמתח בין המסורת הקדומה לבין הרעיונות, המושגים והמונחים שרווחו בעולם הסובב הפרה והעשיר את עולמם הרוחני של הוגי הדעות והמיסטיקנים היהודיים.

התקופה הנידונה בכרך הרביעי המוגש בזה עוסקת במפגש־צייליזציות חדש: פועלם של הוגי הדעות היהודיים עומד, מאז המאה השמינית, בסימנו של הפריחה והתסיסה הרעיונית שהביאו כיבושי האיסלאם לארצות המזרח התיכון, צפון אפריקה וספרד. חכמי ישראל פעלו בתקופה זו בסביבה שבה הביאה הצייליזציה הערבית־מוסלמית להישגים חסר־תקדים בתחומי הפילוסופיה, המחשבה הדתית, המשפט, השירה והספרות, המדעים והאמנות. חכמי האיסלאם אימצו ופיתחו תחומים נרחבים ממורשת התרבות והמדע היווניים־רומיים, ושיבצו אותם במערכת רעיונית דתית שהאמונה באל אחד עומדת במרכז. בניגוד לתרבות ההלניסטית האלילית של העת העתיקה, לא היה בעולמו של האיסלאם גורם שחייב עימות חריף עם עולמה הרוחני של היהדות. חכמי ישראל פתחו אפוא את ליבם ודעתם בפני הרעיונות והמושגים של התרבות הסובבת.

התקופה שבין המאה השמינית למחצית השנייה של המאה השתים־עשרה היא מעין תקופת־ביניים בתולדותיה של תורת הסוד העברית. החוגים והקבוצות שפעלו בתחום זה בעת העתיקה לא הוסיפו, עד כמה שידענו מגעת, ליצור יצירות איזוטוריות ומיסטיות לאחר השתלטותה ופריחתה של הצייליזציה הערבית־המוסלמית. חכמי ישראל שהתייחסו למורשת־הסוד העתיקה לא גיבשו בתקופה זו מערכת של חוגים ואסכולות שהתמסרו לנושאים אלה והעמידו אותם במרכז עיוניהם. הוגי הדעות היהודיים בתקופה זו – שהיא מתקופות השיא בתולדות המחשבה היהודית – התייחסו למורשת־הסוד איש איש לפי דרכו, מי בחיוב, מי בשלילה ומי בדרך של פירוש מחדש של החיבורים הקדומים. הוגי הדעות הגדולים שפעלו בתקופה זו – רב סעדיה גאון, רב האי גאון, ר' שבתי דונולו, ר' שלמה אבן גבירול, ר' יהודה הלוי, ר' יהודה הברצלוני, ר' אברהם בר חייה, ר'

אברהם אבן עזרא ואחרים – שיבצו את עיוניהם בתחומי הבריאה, המלאכים, המרכבה, המשיחיות, אחרית הימים והמאגיה במסגרת משנתם הרעיונית הכוללת, שבמרכזה עמדו, ברוב המקרים, תורת האלוהות וחוקי ההיגיון והמדע. החיבור הקדמון העיקרי שאליו התייחסו רוב הוגי הדעות הללו הוא ספר יצירה, שמידת השפעתו בעת העתיקה היתה מעטה מאוד, ואילו בתקופה הנידונה הוא תפס מקום מרכזי בעיוניהם של חכמים: יותר ממחצית פרקיו של הכרך המוגש בזה עוסקים בדרכי ההתייחסות של חכמי ימי הביניים לטכסט החידתי הקדום. למרות העובדה שבתקופה זו לא התגבשו חוגים ואסכולות רעיוניות שעיקר עיסוקם בתורת הסוד, הניחו הוגי הדעות שפעלו אז בסיס רעיוני מוצק להתפתחות הרעיונית שהתרחשה לאחר מכן, מסוף המאה השנים-עשרה ובמשך המאה השלוש-עשרה. התקופה הבאה היא תקופת-השיא של היצירה הרוחנית היהודית בתחומי הסוד והמיסטיקה בימי הביניים, תקופה שבה פרחו עשרות חוגים של בעלי סוד באשכנז ובצפון-צרפת מכאן ובספרד ובפרובאנס מכאן. חוגים ויוצרים אלה – בעלי הסוד באשכנז (המכונים "חסידי אשכנז"), והמקובלים הראשונים בפרובאנס ובספרד – הסתמכו במידה רבה על משנותיהם של רב סעדיה, ר' שבתי דונולו, ר' אברהם בר חייא ובעיקר על תורתו של ר' אברהם אבן עזרא. אליהם צורף מאוחר יותר גם הרמב"ם, שלמרות תפיסת-העולם הרציונליסטית שבה דגל שימש מקור-השראה לרבים מבעלי הסוד במאה השלוש-עשרה.

הכרכים הבאים במחקר זה יוקדשו לתקופת השיא של היצירה בתורת הסוד העברית בימי הביניים: הכרכים החמישי והשישי עוסקים בחוגיהם של בעלי הסוד באשכנז ובצרפת הצפונית, שהבולט בהם הוא חוגם של בני משפחת קלונימוס בארצות הריינוס, והיוצרים העיקריים הם ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס. הכרכים השביעי והשמיני יעסקו בחוגיהם של המקובלים הראשונים – ספר הבהיר, חוגי המקובלים בפרובאנס, מקובלי גירונה שמנהיגם היה הרמב"ן, והאחים ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן בקסטיליה. הכרכים התשיעי והעשירי יעסקו ב"דור הזוהר" – המקובלים שפעלו בעשורים האחרונים של המאה השלוש-עשרה: ר' אברהם אבולעפיה, ר' יוסף ג'יקטיליה, ר' משה די-ליאון וחבריהם הרבים, שבמרכז יצירתם נמצא ספר הזוהר, יצירת הפאר הגדולה ביותר של תורת הסוד והמיסטיקה העברית.

פרק ראשון

תורת הסוד בתקופת הגאונים

א. תקופת ביניים

חלק ניכר מידיעותינו על חיי הרוח היהודיים בתקופת הגאונים ובתקופה שלאחריה, עד המאה השלוש עשרה, שאוב מאוצר החיבורים, השלמים והמקוטעים, שנתגלה בקהיר בסוף המאה התשע עשרה, הוא הגניזה הקהירית, שנשמרו בה למעלה ממאה אלף דפים. תוכנם של מסמכי הגניזה מגוון עד מאד, והוא כולל תפילה ופיוט, מקרא, מדרש ופרשנות, ספרות הלכית וספרות עיונית, ואף מסמכים פרטיים בענייני יום-יום. זו יריעה רחבה מאין כמותה המשקפת מכלול של יצירה וחיים בתקופה שבה צמחה התרבות המוסלמית, שבתוכה חיו היהודים, ובשפתה הערבית השתמשו בחייהם ואף בתחומים מסוימים ביצירתם. זהו הראי הנאמן ביותר המצוי בידינו המשקף את ההווה היהודית בתקופה זו, ועשרות רבות של חוקרים עוסקים מאז ועד היום בחקר ההיבטים השונים של תרבות ישראל העולים מתוך אוצר גדול זה. אך אם מבקשים אנו לדעת מה היה מעמדה של תורת הסוד בחייו של עם ישראל במאות השנים הרבות המיוצגות בגניזה, התוצאה שלילית בעיקרה – פטר שפר פירסם את קטעי הגניזה הקשורים בספרות ההיכלות והמרכבה בחיבור מקיף,¹ ולא העלה אלא כתריסר חיבורים קצרים המשתייכים למסגרת זו.² אם ננקוט דרך סטטיסטית, יהיה עלינו לומר כי תורת הסוד תפסה בעולמם של יהודים בתקופת הגאונים ואחריה כמאית אחת של אחוז אחד – אלא שאין להסתמך בסוגיה מעין זו על סטטיסטיקה, שהרי עשויים להיות גורמים שונים לתופעה. אך גם בדיקתם של המקורות האחרים המצויים בידינו אינה משנה את התמונה במידה רבה, ויהיה עלינו לומר שתורת הסוד העברית, בצורה שהיא התפתחה בשלהי העת העתיקה, תפסה מקום שולי שבשולי בתרבות היהודית בתקופת הגאונים.

האם התפתחה בתקופת הגאונים דמות חדשה של תורת סוד שלא היתה קשורה בקשר

1 ראה שפר, קטעים.

2 חומר רב קצת יותר, אך עדיין מדובר בעשרות בודדות של חיבורים וקטעי חיבורים, נשמר בקשר לנוסחאות מאגיות, וכמה מהם נכללו בקובץ על ספרות ההיכלות. התמונה בכללה הוצגה על ידי פטר שפר ושאל שקד – ראה שפר ושקד.

ישיר עם התופעות המובהקות של תחום זה בעת העתיקה? בהיסטוריוגרפיה של תורת הסוד העברית נתפסת תקופה הגאונים כתקופת ביניים. גרשם שלום התייחס לדבר בפירוט בערך אנציקלופדי, אך לא מצא כאן אלא מידה מסוימת של המשכיות לתופעות שהשתייכו לתקופה הקודמת, שלהי העת העתיקה, או שורשים ראשוניים של תופעות שאפיינו תקופה מאוחרת יותר – סוף המאה השתים עשרה וראשית המאה השלוש עשרה, בעיקר ראשית הקבלה וכתבי הסוד של חסידי אשכנז.³ שלום הדגיש בצדק רב כי בתקופת הגאונים פרחו ככל הנראה ספרות מאגית יהודית עניפה, וכן היה שימוש נרחב בשמות קדושים, בגימטריות וכיוצא בהן, אך לכלל תפיסת עולם מגובשת לא הגיעו הדברים. אמנם הוא מזכיר תופעות חשובות בתקופה, כגון עדותו של הבישוף אגוברד מליון והחסידות המוצגת בספר "חובות הלבבות" לרבנו בחיי אבן פקודה – אלה, ואחרות, יידונו בהמשכו של פרק זה ובפרקים הבאים – אך התמונה המצטיירת בבירור היא כי תקופת הגאונים והדורות שלאחריה לא היו אלא פרק ביניים שחצץ בין יורדי המרכבה מצד אחד לבין חסידות אשכנז וראשית הקבלה מצד שני. (פרק זה, יש לזכור, הקיף למעלה מחמש מאות שנה, בין המאה השביעית לערך לבין המחצית השנייה של המאה השתים עשרה.) לפיכך, אם היה אדם מתבונן בתרבות ישראל בשנת 1150 לערך, היה עליו לומר כי קיומו של רובד סוד בעולמה של היהדות, שמיוצג במעשה בראשית ובמעשה מרכבה, והמשנה במסכת חגיגה תחילת פרק א' העידה עליו, לא היה אלא תופעה חולפת שהותירה אך רישום מועט. את הרצף של תורת הסוד העברית יצרו האסכולות הגדולות המאוחרות יותר, חוגיהם של חסידי אשכנז ושל המקובלים, שהטביעו את חותמן על התרבות היהודית בימי הביניים, ובמקרים רבים קישרו את עצמן לדמויות ומקורות קדומים.⁴ דמויות אמיתיות ובדויות מתקופת הגאונים – ר' אהרן בן שמואל מבגדד, רב חמאי, רב האי גאון, רב המנונא סבא וכיוצא בהם – נזכרות הרבה בעולמם של בעלי הסוד בשיאם של ימי הביניים והן באו לחזק את הטענה העקרונית כי הסודות שחכמי ימי הביניים עוסקים בהם נמסרו למשה בסיני. טענה עקיבה זו, שהועלתה ברציפות במשך מאות שנים, גרמה לנטיית המסורת היהודית, ואף לנטיית המחקר, לראות את תורת הסוד היהודית כתופעה רציפה מימות ר' עקיבא ועד היום הזה. ההפסקה שחלה ביצירה בתחום זה בתקופת הגאונים ובדורות שאחריה כמעט שנעלמה מן העין.

3 ראה שלום, עמ' 30–35. הספר כולל את הערכים שכתב שלום לאנציקלופדיה יודאיקה באנגלית. הוא כלל בביאורו כמה מן הרעיונות המאפיינים את ספר הבהיר, הספר הראשון של הקבלה, שנתחבר בסוף המאה השתים עשרה, ומסורות הכלולות בכתביהם של חסידי אשכנז. הוא ייחס לתקופה זו גם את החסידות המוכרת לנו מכתבי ר' אברהם בן הרמב"ם וממשיכיו, בעיקר במאה השלוש עשרה.

4 על מעברם של כתבים מהעת העתיקה לימי הביניים ראה: דן, היכלות בימי הביניים; הרמן. וראה סקירתו על כלל הנושא: דן, הפריודיזציה.

יש לראות הפסקה זו על רקע התופעות הרוחניות העיקריות שהתחוללו בתקופת הגאונים, ובייחוד במחציתה השנייה, בין המאה השמינית לבין המאה האחת עשרה. לראשונה מאז התקופה ההלניסטית נמצאו מרכזיה העיקריים של היהדות משולבים בציביליזציה צעירה ותוססת, שממדיה גלובליים, שפתחה את שעריה בפני היהודים לפחות מבחינה תרבותית. לראשונה מאז התקופה ההלניסטית דיברו היהודים בלשון התרבות העיקרית, שהיצירות החשובות ביותר באותה תקופה בתחומי המדע, הספרות וההגות, נכתבו בה, ותרבות זו לא דרשה מהיהודים להתנער ממסורתם הדתית והרוחנית ואפשרה להם לאמץ את ערכיה במידה שחפצו בכך. קשה היה ליהודים לחוש איבה עקרונית לתרבות דתית שחרטה על דיגלה בראש ובראשונה, ומעל לכל, את האמונה באחדותו המוחלטת של האל. עניין רב משמעות הוא שהיצירות הראשונות של חכמי ישראל שנכתבו ערבית היו יצירות בעלות אופי דתי מובהק, שנתחברו על ידי המנהיגים הדתיים של האומה – גאוני בבל. חיבורו של רב סעדיה גאון בהלכות תפילה – "סידור רב סעדיה גאון" – נכתב ערבית, וכן חיבוריו ההלכתיים של הגאון רב שמואל בן חפני. לא היתה אפוא כל רתיעה דתית מפני התרבות החדשה ולשונה. היהודים בארצות האסלאם התייחסו אל הערבית כאל לשון תרבות ולא כאל לשונה של דת, בעוד הלטינית זוהתה עם הכנסייה הנוצרית הצוררת והרודפת, ואין לתאר דרך משל ספרי הלכה של חכמי אשכנז הכתובים לטינית. חשוב לציין בהקשר זה: השימוש בערבית בידי בעלי הלכה והוגי דעות לא נועד להפיץ את הדברים בקרב הציבור הכללי, שכן ערבית זו נכתבה באותיות עבריות, והיא היתה מיועדת אפוא רק לקהל יודעי עברית.⁵

היהודים לא קיבלו מסביבתם בתקופה זו תרבות ערבית־מוסלמית בלבד, אלא זו נשאה בכנפיה גם אוצר תרבותי עשיר ומגוון: את עולם היצירה הקלסי, הספרות העיונית והיצירה המדעית של יוון העתיקה, רומי והתקופה ההלניסטית. הערבים אימצו במהירות מפתיעה כל שהשיגה ידם משירידיה של תרבות העולם העתיק, תרגמו את הדברים לערבית, כתבו עליהם פירושים מפורטים, ערכו אותם מחדש לעתים קרובות, ויצרו שיטות מחשבה ודיסציפלינות מדעיות עשירות ומפורטות המסתמכות על מקורות אלה. לחכמי ישראל היתה זו חשיפה ראשונה לפילוסופיה ולמדע של התקופה הקלסית. במשך קרוב לאלף שנה חיו יהודים בעולם שבו התרבות היוונית שלטה בכיפה, ובכל זאת לא נותר בידינו חיבור כלשהו ששמותיהם של אפלטון או אריסטו כתובים בו באותיות עבריות – דבר זה התרחש לראשונה בעיצומם של ימי הביניים, תחילה בחיבורים הכתובים ערבית ולאחר מכן גם

5 אחת התוצאות של תופעה יוצאת דופן זו היתה החד־כיוונית של ההשפעה התרבותית: היהודים קלטו את עולמה של הציביליזציה המוסלמית אך השפעתם על הסביבה היתה מוגבלת, שכן כתביהם בדרך כלל לא ניתנו לקריאה על ידי חכמים מוסלמיים.

בחיבורים עבריים. עירוי זה של מערכת תרבותית מורכבת ומסועפת כל כך שינה את פניה של תרבות ישראל, והטביע חותם בל יימחה על ההווה הדתית היהודית.

אחת התופעות הקשורות בהתחדשות תרבותית זו היה תהליך ההתמקצעות של היצירה היהודית. לאחר תקופה ארוכה שמרבית תחומי התרבות והמחשבה השונים יוצגו בה בתוך מסכת היצירה התלמודית-המדרשית, החלו להופיע, בהשפעת דפוסי המחשבה השיטתיים שנתקבלו מן התרבות הסובבת, יצירות המיועדות לתחום מיוחד שהובעו בצורה ספרותית מיוחדת המתאימה להם. במשך מאות שנים שימשה המסגרת הדרשנית מקום שבוטאו החוק והמשפט, המוסר וההגות, הפרשנות ותורת הלשון, היצירה הספרותית והיצירה המדעית – אסטרונומיה וגאוגרפיה, רפואה והיסטוריה, וכל כיוצא באלה. עתה, בחלקה השני של תקופת הגאונים, מן המאה התשיעית ואילך, התחילו להופיע חיבורים נפרדים המיועדים לנושא מיוחד, והתהליך החל דווקא בתחום ההלכה: גאונים חיברו מונוגרפיות הלכיות, לרוב בערבית, המכילות דיונים מפורטים בנושאים מוגדרים. במרכזו של תהליך זה ניצב רב סעדיה גאון, שחיבוריו מקיפים מרחב של נושאים שלא היה כמוהו לפניו ומעטים מאד דומים לו בתקופות שאחריו. יצירותיו מקיפות את תחומי ההלכה, הפיטו, הפרשנות, תרגומי המקרא לערבית, יצירה פולמוסית עניפה ומגוונת, וכן החיבור היהודי המקיף הראשון בתחום התאולוגיה – "ספר הנבחר באמונות ודעות"⁶ – הכולל גם חיבור נפרד בתחום המוסר (המאמר העשירי, "בהנהגת האדם").⁷ בדורות הבאים מסתעפת היצירה המקצועית, הן בבבל, הן בספרד והן בצפון אפריקה, עד שהיא מקיפה את כל קשת המקצועות של התרבות והמדעים, משירת החול ועד מונוגרפיה היסטורית ("אגרת רב שרירא גאון")⁸ ולראשונה ביהדות – דקדוק ותורת הלשון.

אך תהליך ההתמקצעות פסח כמעט כליל על התחום של תורת הסוד, ואין בתקופה זו יורשים ל"היכלות רבתי" או ל"סדר רבה דבראשית". התופעה היחידה שניתנת להיכלל, אם כי לא בשלמות, במסגרת זו היא פרשנות "ספר יצירה". פירושיו של רב סעדיה לחיבור הקדמון הוא הראשון שהגיע לידינו, ובמשך מאתיים השנים שלאחריו נכתבו שורת פירושים כאלה מאת דונש בן תמים, שבתי דונולו, ר' יהודה הלוי, ר' יהודה בן ברזילי הברצלוני ואחרים. המניע העיקרי לכתיבתם של פירושים אלה, מרב סעדיה ואילך, לא היה החיפוש אחר סודות נסתרים אלא התפיסה כי ספר יצירה הוא הדוגמה המובהקת למסורת היהודית בתחומי מדעי הטבע והקוסמולוגיה. פרשנות ספר יצירה ראויה אפוא להיכלל בתחום הספרות המדעית של התקופה, ולא דווקא בתחום הסוד של מעשה

6 המהדורה הנוחה, שמעמידה מקור ערבי מול תרגום עברי, היא מהדורתו של הרב יוסף קפאח – ראה אמונות ודעות.

7 ראה על כך: תשבי ודן, עמ' 9–12, 28–40; דן, ספרות המוסר והדרוש, עמ' 16–21.

8 ראה אגרת רב שרירא גאון.

בראשית ומעשה מרכבה. ניתן לומר כי דווקא על רקע תהליך ההתמקצעות המסועף שעבר על תרבות ישראל בין המאות העשירית והשתיים עשרה ניכר היטב שחכמי אותם דורות לא ראו בתחום הסוד רובד מיוחד בהווה היהודית, הניתן לביטוי בסוגה מיוחדת לו. הדבר ניכר למשל בעיסוק הלא מועט של יהודים בתקופה זו במאגיה, ובהקדשים ככל הנראה תשומת לב רבה לאנגלולוגיה ואף לדמונולוגיה, וכן לפעולות בתחום השמות הקדושים הנסתרים וכיצא באלה, אך הדברים לא נתגבשו לכלל יצירות ספרותיות מגובשות כפי שאלה נוצרו בשלהי העת העתיקה. היתה בלי ספק פעילות יוצרת בתחומים אלה, אך היא לא זכתה להכרה כתחום מיוחד, ולא הוקצה לה מקום במערכות רעיוניות וספרותיות. דבר זה נשתנה בצורה קיצונית בסוף המאה השתים עשרה, הן בספרד ובפרובנס הן באשכנז, ומאז ועד היום יש לתורת הסוד מעמד ברור בין התחומים שהיצירה הדתית היהודית מתנהלת בהם. אין לכך תקדים מובהק במאות הראשונות של ימי הביניים.

ב. כופרים ומורדים

המסורת היהודית הקנתה לתקופת הגאונים דימוי של עידן אחיד ומונוליתי, ששלטו בו בכיפה הגאונים וראשי הגולה, עידן שבו הישיבות בסורא ובפומבדיתא שקלו וטרו בענייני הלכה, עיבדו וגיבשו את התלמוד הבבלי והורו הוראה לכל קהילות ישראל. אך מבחינה היסטורית קשה מאוד לאשש דימוי זה. בתקופה זו אירע אחד הפילוגים הדתיים הקשים ביותר בתולדות ישראל: צמיחתה של הקראות, שהציבה אתגר חמור בפני היהדות הרבנית במשך מאות שנים. אתגר זה היה דתירעיוני, והציג בפני הרבניים חלופה מגובשת ומנומקת למסורת שאותה שקדו לטפח. נוסף לכך, נותרו בידינו שרידים של השקפות עולם שחלקן על עיקרים חשובים בתורתם של הגאונים, והם מעידים שלא היתה זו דווקא תקופה ששלווה ואחדות שררו בעולמה הרוחני של היהדות.

מאפיין משותף לקראות ולזרמים האחרים שהציגו עמדות שונות מאלה של המסורת השלטת הוא, שיסודה של הביקורת לא היה בהגברת היסוד האזוטרי או המיסטי ביהדות, אלא להפך: דרישה לישירות הגיונית ולניתוח רציונלי, פרשנות המקרא על דרך "השכל הישר", ופקפק באמונות אפוקליפטיות ומיתיות. כך למשל, המחבר האלמוני של "אלפא ביתא דבן סירא" הציג תמונה סטירית של הפרשנות המדרשית, ביטא חוסר אמונה בגאולה המשיחית וכנראה כפר בגמול בעולם הבא; ייתכן גם שניתן למצוא בדבריו לגלוג על האנגלולוגיה של ספרות ההיכלות והמרכבה.⁹ כפירתו של חייו הבלכי היתה מייסדת בעיקרה על קריאה בפשט המקרא (ראה להלן). הקראות – על כל פנים לאחר הדורות

תולדות תורת הסוד העברית הוא ניסיון ראשון לסקור

מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" – הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ואת "מעשה מרכבה" – תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה. **תולדות תורת הסוד העברית** סוקר את המושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזהר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים דן בעשרות הרבות של החוגים והיוצרים בתחומי הסוד והמיסטיקה שפעלו מתקופת הגאונים ועד גירוש ספרד. שתי קבוצות עומדות במרכזו של פרק מעצב זה בתולדות תורת הסוד: בעלי הסוד באשכנז בשלהי המאה הי"ב ובמאה הי"ג ("חסידי אשכנז"), והמקובלים שפעלו בעיקר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, למן סוף המאה הי"ב ועד דור הגירוש. בחוגים אלה נתבססה התפיסה המרובדת של האלוהות – בעיקר תורת הכבוד באשכנז ותורת הספירות האלוהיות בקבלה – העוסקת בכוחות שונים בעולם העליון שעמם מתקשרת נשמתו של האדם. יצירותיהם של בעלי הסוד במאות הי"ב והי"ג שימשו תשתית ורקע לתקופת השיא בתולדותיה של תורת הסוד היהודית, שלהי המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, שבה נוצר ספר הזהר ונקבעו מסלולי התפתחותה של תורת הסוד העברית. הכרך הנוכחי עוסק בבעלי הסוד בתקופת הגאונים ובמאות הי"א והי"ב.

יוסף דן הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל

הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ז. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, ובהן ברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, הרווארד ובראון.

מחיר מומלץ: 92.40 ₪